

กระบวนการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนและเครือข่ายชุมชนในการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากป่าชุมชน
ในกลุ่มน้ำอิง

The processes of Strengthening Communities and Community Networks for the
Conservation and Utilization of Community Forest in the Ing Basin

พิศมัย วงศ์จำปา

พระมหาศิวกร ปญญาวิโร

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตพะเยา

บทคัดย่อ

การวิจัยเรื่องนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษากระบวนการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนและเครือข่ายชุมชนในการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากป่าชุมชน เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยใช้วิธีการวิจัยเชิงปฏิบัติการ ทำการศึกษา 3 เครือข่ายป่าชุมชนเพื่อเป็นตัวแทนของแต่ละพื้นที่ของกลุ่มน้ำอิงตอนบน ตอนกลาง และตอนล่าง การเก็บข้อมูลภาคสนามทำโดย การลงพื้นที่สำรวจชุมชนและป่าชุมชน การสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ 30 คน การเข้าร่วมในกิจกรรมเพื่อการสังเกต การจัดประชุมเครือข่าย และการสนับสนุนการวิจัยท้องถิ่นของเครือข่าย

ผลการวิจัยพบว่า กระบวนการสร้างความเข้มแข็งของชุมชนในการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนทั้งทางตรงและทางอ้อมในกลุ่มน้ำอิงทั้ง 3 เครือข่าย เริ่มจากการผลิตสร้างความรู้ท้องถิ่น ซึ่งการที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ในกลุ่มน้ำอิงซึ่งเป็นที่ราบลุ่มเชิงเขาริมฝั่งแม่น้ำขนาดไม่กว้างมากนัก ทำให้ชุมชนเห็นความสัมพันธ์ของป่าไม้กับทรัพยากรธรรมชาติชนิดอื่นๆและวิถีชีวิตอย่างชัดเจน มีการสร้างความรู้ท้องถิ่นเกี่ยวกับป่าไม้ 4 ระดับ โดยปฏิสัมพันธ์กันไปมาและกับบริบทที่เปลี่ยนไปตามช่วงเวลาของพื้นที่นั้นๆ เป็นความรู้ท้องถิ่นที่สอดคล้องกับสถานการณ์นั้น (Situating Knowledge) ในด้านการอนุรักษ์ เมื่อเกิดวิกฤตภัยแล้งปี พ.ศ. 2535 จากการลดลงของป่าไม้ ความเข้มแข็งของชุมชนที่ตั้งอยู่บนความรู้ท้องถิ่นและการมีผู้นำชุมชนที่เข้มแข็ง เป็นฐานสำคัญในกระบวนการสร้างสถาบันชุมชนเพื่อการอนุรักษ์ป่าชุมชนขึ้น มีการสร้างเป้าหมายและวิธีการของชุมชนร่วมกันที่สอดคล้องกับบริบทท้องถิ่น การอนุรักษ์ของชุมชนเป็นระบบและทางมากขึ้นโดยการเข้าไปเสริมสร้างความเข้มแข็งขององค์กรพัฒนาเอกชนและหน่วยงานภาครัฐ ระดับเครือข่ายองค์กรภายนอกทั้งองค์กรพัฒนาเอกชนและหน่วยงานภาครัฐ มีบทบาทสำคัญต่อกระบวนการเสริมสร้างความเข้มแข็งของเครือข่ายป่าชุมชน ทั้งการวางโครงสร้างและกลไกในระดับต่างๆ การพัฒนาศักยภาพ การจัดการความรู้ การสื่อสาร และการณรงค์เชิงนโยบาย ในกรณีป่าชุมชนที่เป็นป่าบกมีการเชื่อมกับขบวนป่าชุมชนในระดับประเทศซึ่งต่อมาได้ขบเขาลง ส่งผลให้หลังปี พ.ศ. 2550 เครือข่ายป่าชุมชนระดับต่างๆในกลุ่มน้ำอิงขบเขาลงไปด้วยไม่มีการดำเนินกิจกรรมของเครือข่าย ในขณะที่เครือข่ายป่าชุมชนน้ำอิงตอนล่างเพิ่งได้รับการจัดตั้งขึ้นมาเมื่อปี พ.ศ. 2559 โดยองค์กรพัฒนาเอกชน

คำสำคัญ : ป่าชุมชน กลุ่มน้ำอิง ความเข้มแข็ง

Abstract

The objectives of this study are to study about the processes of strengthening communities and community networks for the conservation and utilization of community forest in the Ing river Basin. This qualitative research uses participatory action research method to study three community-forest networks to represent the Upper, Middle, and Lower Ing River Basins. Data collection in the fields were conducted by surveying community and the forest, interviewing thirty key informants, participating in local activity for observation, organizing network meetings, and supporting the network to conduct community research.

It is found that the processes of strengthening communities in the three areas for direct and indirect uses of community forest starts from producing local knowledge. Settling down in narrow lowland along the river and foothills make local communities clearly see the relationship between forest and other natural resources and their livelihoods. Consequently, they produce four levels of local knowledge corresponding to the forest resource. The produced knowledge interact each other and with the changing contexts of that area to be Situated Knowledge. The conservation of community forest began after the water crisis in 1992 because of deforestation. The strengths of communities based on the knowledge and strengthened local leaders are the foundation for creating community institution for the conservation. Communities created common goals and methods corresponding to local contexts. The conservation was more organized and formal because of the supports by non-governmental and governmental organizations.

Outside organizations both non-governmental and governmental organizations play important roles for strengthening the networks. They help to set up structures and mechanisms in different levels. The processes include capacity building, knowledge management, communication, and campaign for policy change. In the case of land community forest, the networks linked to national movement on community forest were weakened after 2007 because of the weakness of the movement. The activities and processes for the strengthening of the network were discontinued. In the meantime, the network of community wetland forests in the Lower Ing Basin, have been established not long ago in 2016 by NGOs.

Keyword: community forest, the Ing River Basin, strength

บทนำ

ขบวนการป่าชุมชนซึ่งเริ่มปรากฏให้เห็นภาพชัดเจนในปี พ.ศ. 2532 (บัณฑิต ศิริรักษ์โสภณ. 2561) ได้เรียกร้องให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่รวมศูนย์โดยรัฐ มาเป็นการจัดการที่ให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วม ในลุ่มน้ำอิงชุมชนท้องถิ่นเกิดการตื่นตัวและรวมกันเพื่อจัดการป่าชุมชนหลังเกิดวิกฤติน้ำแล้งที่กระทบกับความเป็นอยู่ของชุมชนโดยตรง ในจังหวัดพะเยาเริ่มมีการรวมกลุ่มกันในช่วง ปี พ.ศ. 2535 (เดชภรณ์ มโนวงศ์. 2561) การตื่นตัวตื่นตัวดังกล่าวประกอบกับการเคลื่อนไหวของขบวนการป่าชุมชนระดับประเทศ ทำให้เกิดความเข้มแข็งเรื่องป่าชุมชนตั้งแต่ระดับชุมชนไปจนถึงระดับจังหวัดและภาคที่เชื่อมโยงกับขบวนการป่าชุมชนระดับประเทศ หลังจากปี พ.ศ. 2550 ขบวนการป่าชุมชนระดับประเทศซบเซาลงหลังไม่ประสบความสำเร็จในการผลักดันพระราชบัญญัติป่าชุมชนฉบับประชาชน เครือข่ายป่าชุมชนในลุ่มน้ำอิงก็ซบเซาลงไปด้วยไม่มีการจัดกิจกรรมร่วมกัน อย่างไรก็ตามถึงแม้ขาดการสนับสนุนหลายชุมชนยังคงดำเนินกิจกรรมด้วยตัวเองอย่างต่อเนื่องตามสภาพความพร้อมของแต่ละแห่ง ทั้งนี้ขบวนการป่าชุมชนเป็นฐานสำคัญของขบวนการสิ่งแวดล้อมของชุมชนท้องถิ่นในลุ่มน้ำอิง ดังเช่น มีการรวมตัวกันเพื่อเป็นกลไกภาคประชาชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในระดับลุ่มน้ำที่ครอบคลุมทั้งจังหวัดพะเยาและเชียงราย ในนามสภาประชาชนลุ่มน้ำอิงขึ้นเมื่อ ปี พ.ศ. 2554 (สมาคมแม่น้ำเพื่อชีวิต. 2558)

เครือข่ายป่าชุมชนเป็นต้นทุนทางสังคมที่สำคัญที่ควรจะฟื้นฟูขึ้นมาหรือนำเอาความรู้ที่เกี่ยวข้องมาใช้เพื่อการจัดการปัญหาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในปัจจุบัน โดยเฉพาะปัญหาหมอกควันจากไฟป่าและผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงของสภาพภูมิอากาศที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับป่าไม้และชุมชนท้องถิ่น ซึ่งปัจจุบันควรจะเป็นการแก้ไขปัญหาระดับลุ่มน้ำเพราะมีความเชื่อมโยงกันทางด้านระบบนิเวศและสังคมมากกว่าเขตการปกครอง อันจะทำให้เกิดประสิทธิผลมากกว่า แต่ปัญหาคือ *ประการแรก* ปัจจุบันไม่ได้มีความรู้ที่เป็นปัจจุบัน โดยเฉพาะหลังจากที่ขบวนการป่าชุมชนซบเซาลงไป *ประการที่สอง* ยังไม่มีการศึกษาเรื่องป่าชุมชนในเชิงลุ่มน้ำมากนัก และ *ประการที่สาม* ที่ผ่านมาก็ยังไม่ได้มีการเสริมสร้างเครือข่ายป่าชุมชนในระดับลุ่มน้ำอิง ซึ่งถือเป็นความท้าทายที่จะปฏิบัติให้เกิดขึ้น

งานวิจัยนี้ศึกษาป่าชุมชนในเรื่องการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ของชุมชนเพื่อให้เห็นความยั่งยืนในการจัดการป่าไม้ที่สอดคล้องกับบริบทสังคมชนบทในปัจจุบันที่มีการเปลี่ยนแปลงจากสังคมเกษตรกรรมไปสู่ผู้ประกอบการมากขึ้น (อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. 2558) มีความเป็นเมืองมากขึ้นไม่ได้พึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติเพียงอย่างเดียว ซึ่งจะได้ศึกษาทั้งในระดับชุมชนและระดับเครือข่ายชุมชนเพื่อเห็นความเชื่อมโยงกัน การศึกษา 3 พื้นที่ย่อยในลุ่มน้ำอิงจะทำให้เห็นความต่างกันไปตามบริบทของพื้นที่และความเหมือนภายใต้ลุ่มน้ำเดียวกัน ทำให้เห็นแนวทางในการเชื่อมโยงเป็นเครือข่ายระดับลุ่มน้ำ ซึ่งลุ่มน้ำอิงมีลักษณะพิเศษของระบบนิเวศป่าไม้ซึ่งมีผลต่อการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ของชุมชนที่ต่างกันไป แม่น้ำอิงเป็นสาขาของแม่น้ำโขงครอบคลุมจังหวัดพะเยาและเชียงราย มีความยาวทั้งสิ้น 240 กิโลเมตร แบ่งออกเป็น 3 ตอน (สหทัยา วิเศษ และคณะ. 2545) คือ *ลุ่มน้ำอิงตอนบน* คือ พื้นที่ต้นน้ำในเทือกเขาผีปันน้ำ ลำห้วยต่างๆโดยเฉพาะที่เป็นต้นน้ำสำคัญ 12 ลำห้วย มาถึงก๊วนพะเยา ป่าชุมชนจึงเป็นพื้นที่ต้นน้ำที่มีความสำคัญโดยตรงต่อทั้งคนชนบทและคนในเมือง *ลุ่มน้ำอิงตอนกลาง* เริ่มจากประตูระบายน้ำ

กว๊านพะเยาที่อำเภอเมืองพะเยาไปจนถึงอำเภอเทิงจังหวัดเชียงราย มีลักษณะภูมิประเทศเป็นที่ราบเชิงเขาริมฝั่งแม่น้ำอิง และ *ลุ่มน้ำอิงล่าง* เริ่มจากอำเภอเทิงไปจนถึงอำเภอเชียงของก่อนที่จะไหลลงแม่น้ำโขงที่นั่น พื้นที่ที่เป็นที่ราบเชิงเขาริมฝั่งแม่น้ำอิงขนาดกว้างไปด้วยแนวเขาทั้งสองฝั่ง นอกจากป่าชุมชนประเภทป่าบกแล้วในตอนล่างยังมีป่าชุมชนน้ำชุมชนอยู่อย่างน้อย 16 แห่ง (สมาคมแม่น้ำเพื่อชีวิต. 2560)

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษากระบวนการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนในการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนในลุ่มน้ำอิง ในจังหวัดพะเยาและเชียงราย
2. เพื่อศึกษากระบวนการเสริมสร้างความเข้มแข็งของเครือข่ายป่าชุมชนในลุ่มน้ำอิง

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพโดยใช้วิธีการวิจัยเชิงปฏิบัติการ โดยพื้นที่ในการวิจัยแบ่งเป็น 3 ตอนคือลุ่มน้ำอิงตอนบน ตอนกลาง และตอนล่าง ดังที่กล่าวไปแล้วในการเก็บรวบรวมข้อมูล ได้ทำการศึกษาและทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง การเก็บข้อมูลภาคสนามทำโดย 1) การลงพื้นที่สำรวจชุมชนและป่าชุมชน 2) การสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ 30 คนที่เป็นตัวแทนของ 3 พื้นที่จาก 3 กลุ่มคือ ก) **องค์กรภาคประชาชน** ที่คัดเลือกแบบเฉพาะเจาะจงเพื่อให้เป็นตัวแทนของลุ่มน้ำแต่ละตอนตามลำดับ คือ เครือข่ายป่าชุมชนตำบลบ้านเหล่า ในอำเภอแม่ใจจังหวัดพะเยา เครือข่ายป่าชุมชนอำเภอภูพานยาว ในจังหวัดพะเยา เครือข่ายป่าชุมชนตำบลยางฮอม ในอำเภอขุนตาลจังหวัดเชียงราย และตัวแทนสภาประชาชนลุ่มน้ำอิง ข) **องค์กรภาครัฐ และ ค) องค์กรพัฒนาเอกชน** 3) การเข้าร่วมในกิจกรรมของชุมชนและเครือข่ายเพื่อการสังเกต เช่น การบวชป่า การประชุมกลุ่ม 4) การจัดประชุมเครือข่ายทั้ง 3 เครือข่ายเพื่อระดมข้อมูลวิจัยพร้อมกับร่างข้อเสนอต่อภาคส่วนที่เกี่ยวข้องและแนวทางการทำงานร่วมกันของเครือข่าย เพื่อช่วยเสริมสร้างความเข้มแข็งของเครือข่ายดังกล่าว และ 5) การสนับสนุนการวิจัยท้องถิ่นของเครือข่าย

ผลการวิจัย

ลุ่มน้ำอิงเป็นลุ่มน้ำที่อุดมสมบูรณ์และลักษณะภูมิประเทศที่เหมาะสม จึงมีการตั้งถิ่นฐานอยู่ในลุ่มน้ำตลอดสองฝั่งแม่น้ำมายาวนาน ชุมชนท้องถิ่นจึงมีความสัมพันธ์กับป่าไม้และทรัพยากรธรรมชาติอื่นๆทั้งดินและน้ำมายาวนาน ซึ่งก็ต่างกันไปตามบริบทของแต่ละพื้นที่ ลุ่มน้ำตอนบนเป็นพื้นที่ป่าต้นน้ำที่สำคัญ มีพื้นที่รับน้ำที่สำคัญของชุมชนเมืองคือกว๊านพะเยา ในลุ่มน้ำตอนกลางป่าชุมชนมีความสำคัญต่อการทำนาเพราะพื้นที่ที่เป็นที่ราบลุ่มขนาดใหญ่ซึ่งเป็นพื้นที่ปลูกข้าวสำคัญมาตั้งแต่อดีตคือทุ่งล่อและทุ่งดอกคำใต้ มีพื้นที่ชุ่มน้ำขนาดเล็กประเภทห้วย หนอง คลอง บึงกระจายอยู่ทั่ว ลุ่มน้ำ ตอนล่างเป็นที่ราบแนวยาวขนาดกว้างด้วยแนวเขา มีระบบนิเวศที่อุดมสมบูรณ์และ

เชื่อมต่อกันทั้งป่าบกบนภูเขา ลำห้วย หนอง และแม่น้ำอิง ระบบนิเวศที่เป็นเอกลักษณ์คือป่าชุมชนน้ำริมฝั่งแม่น้ำอิงที่ชาวบ้านเรียกว่า “ป่าอิม(ริม)อิง” (ถนอม อุตมะ. 2562) เป็นป่าชุมชนน้ำประเภทที่มีการท่วมขังเฉพาะบางฤดูกาล (seasonally flooded forest) ในหน้าฝนซึ่งได้รับอิทธิพลส่วนหนึ่งจากน้ำในแม่น้ำอิงที่หนุนขึ้นมา

กระบวนการสร้างความเข้มแข็งของชุมชนในการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนอย่างยั่งยืน เริ่มจากการสร้างความรู้ทั้งในระดับบุคคลและชุมชนที่สอดคล้องกับทรัพยากรธรรมชาติและผลิตสร้างเป็นวัฒนธรรมท้องถิ่น เมื่อเกิดปัญหาสิ่งแวดล้อมขึ้นมันจึงเป็นต้นทุนสำคัญในการสร้างสถาบันชุมชนในการอนุรักษ์ป่าชุมชนขึ้น โดยมีองค์กรภายนอกเข้ามาสนับสนุนกระบวนการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนและเครือข่ายชุมชน ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

1. กระบวนการเสริมสร้างความเข้มแข็งในระดับชุมชน

1.1 การสร้างองค์ความรู้ของชุมชน

พื้นที่ในลุ่มน้ำอิงเป็นที่ราบลุ่มเชิงเขาริมฝั่งแม่น้ำขนาดไม่กว้างมากนัก การอาศัยอยู่ในที่ราบลุ่มดังกล่าวทำให้ชุมชนเห็นความสัมพันธ์ของทรัพยากรดินน้ำป่าและวิถีชีวิตอย่างชัดเจน การพึ่งพาอาศัยป่าไม่อย่างยาวนานทำให้มีการเรียนรู้ ปรับเปลี่ยน สังคม และสืบทอดเป็นความรู้พื้นบ้าน สร้างเป็นประเพณีวัฒนธรรมท้องถิ่น และความเชื่อที่เชื่อมระหว่างคนกับป่า ที่เกี่ยวข้องกับการใช้ประโยชน์จากป่าทั้งทางตรงและทางอ้อม ประโยชน์โดยตรงที่เห็นชัดเจนคือการเป็นแหล่งอาหารและวัตถุดิบ ในบางพื้นที่ที่ไม่ได้มีประโยชน์ด้านอาหารมากนักแต่ชาวบ้านก็ยังคงรักษาป่าไว้ด้วยเห็นคุณค่าของประโยชน์ทางอ้อมทั้งด้านการเกษตรหรือด้านวัฒนธรรม

ชุมชนมีการสร้างความรู้เกี่ยวกับป่าไม้และทรัพยากรธรรมชาติอื่นๆที่เกี่ยวข้อง 4 ระดับ คือ 1) ความรู้เกี่ยวกับทรัพยากรแต่ละชนิด เช่น ความรู้ของชาวบ้านตำบลยางฮอมในการเก็บหาพืชแต่ละชนิดในป่าชุมชนน้ำ 2) ความรู้เชิงระบบในการจัดการทรัพยากรฯ เช่น ความรู้ในการทำนาของชาวบ้านริมแม่น้ำอิงที่ต้องอาศัยความรู้หลายอย่างประกอบกันทั้งเรื่องเมล็ดพันธุ์ข้าว แมลง ดิน ฤดูกาล ทรัพยากรน้ำทั้งน้ำฝนและน้ำที่มาจากป่าต้นน้ำรวมถึงน้ำในแม่น้ำอิงที่อาจจะเอ่อท่วม 3) ความรู้เชิงสถาบันทางสังคม ที่ใช้คิด วิเคราะห์ และจัดการเชิงสังคม เช่น การวางกฎระเบียบและคณะกรรมการในการอนุรักษ์ป่า และ 4) ความรู้เชิงโลกทัศน์ ทั้งความเชื่อและศาสนา เช่น ตำนานความเชื่อเรื่องน้ำศักดิ์สิทธิ์ที่จากดอยด้วนที่ขุนน้ำแม่ปืม หรือคำสอนของศาสนาคริสต์เรื่องการทรงสร้างของพระเจ้าของชาวบ้านงามเมือง

1.2 การสร้างกลุ่มและองค์กรชุมชน

เครือข่ายป่าชุมชนทั้ง 3 แห่งในลุ่มน้ำอิง ชาวบ้านมีการรักษาเป็นป่าชุมชนอย่างเป็นระบบและเป็นทางการมากขึ้นหลังจากที่ป่าได้ถูกทำลายลงไปทั้งจากบริษัทเอกชนที่เข้ามาสัมปทานป่าไม้และชาวบ้านเอง ประกอบกับประสบกับปัญหาภัยแล้งอย่างหนักในช่วงปี พ.ศ. 2535 ทำให้เกิดผลกระทบโดยตรงต่อการเกษตรและชีวิตความเป็นอยู่ ทำให้ชุมชนเกิดความตระหนักถึงปัญหา มีการพูดคุยปรึกษาหารือ ทำให้เห็นเป้าหมายและวิธีการร่วมกัน มีการสร้างกฎกติกาของชุมชนในการรักษาและใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนที่สอดคล้องกับความรู้พื้นบ้าน วัฒนธรรม

ท้องถิ่น รวมถึงระบบสังคมและเศรษฐกิจในชุมชน มีกฎกติกาเพื่อให้เกิดการเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติอย่างเท่าเทียม เป็นธรรมของทุกคนและเกิดความยั่งยืนในการรักษาป่าไว้ มีการแบ่งปันผลประโยชน์โดยใช้ป่าร่วมกันของหลายหมู่บ้าน ไม่ได้มีการหวงห้ามถึงแม้บางป่าจะต้องอยู่ในเขตหมู่บ้านใดหมู่บ้านหนึ่งและดูแลเพียงแค่หมู่บ้านนั้นหมู่บ้านเดียว

ปัจจัยสำคัญของการเสริมสร้างสถาบันชุมชนในการจัดการป่าชุมชนอย่างเป็นระบบและเป็นทางการ ปัจจัยแรก คือความเข้มแข็งของชุมชนที่ตั้งอยู่บนความรู้และวัฒนธรรมท้องถิ่น ในกรณีหมู่บ้านงามเมือง ตำบลยางฮอม อำเภอนาดูน จังหวัดขอนแก่น มีการจัดการทรัพยากรต่างๆอย่างสอดคล้องกันและเป็นระบบ มีการตั้งกรรมการชุมชนและกลุ่มชาวบ้านสอดคล้องกับโครงสร้างทางศาสนาคริสต์ พร้อมน้อมนำหลักคำสอนทางศาสนามาปรับใช้กับการอนุรักษ์ ปัจจัยที่สอง คือการมีผู้นำชุมชนที่เข้มแข็ง มีวิสัยทัศน์ และความรู้ ตัวอย่างเช่น ในกรณีของป่าชุมชนบ้านดงบุญนาศ สมาชิกของเครือข่ายป่าชุมชนตำบลบ้านเหล่า ผู้นำชุมชนได้ตั้งชื่อป่าทั้ง 3 ป่าชุมชนเพื่อเป็นกุศโลบายในการมีส่วนร่วมของชุมชนคือ ป่าเยาวชน ป่าผู้สูงอายุ และป่าแม่บ้าน ปัจจัยที่สาม คือการสนับสนุนจากองค์กรภายนอกทั้งองค์กรพัฒนาเอกชนและหน่วยงานภาครัฐ

กระบวนการเสริมสร้างความเข้มแข็งในการสร้างกลุ่มและองค์กรชุมชน โดยสรุปคือ 1) การปรึกษาหารือร่วมกันของคนในชุมชน เพื่อให้เกิดการมีส่วนร่วม ตรงกับความต้องการของทุกฝ่าย และลดความขัดแย้งหรือต่อต้าน 2) การหาแนวทางปฏิบัติที่สอดคล้องกับวัฒนธรรมและความเชื่อท้องถิ่น 3) การวางแผนโครงสร้างขององค์กรในชุมชนเพื่อการอนุรักษ์ ป่า และใช้ประโยชน์ ซึ่งมีทั้งโครงสร้างที่อิงกับระบบสังคมและวัฒนธรรมเดิม และที่อิงกับระบบการปกครองของภาครัฐ โดยใช้ผู้ใหญ่บ้าน ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน และกรรมการหมู่บ้านเป็นโครงสร้างการจัดการ 4) การกำหนดขอบเขตพื้นที่ป่า 5) การวางกฎระเบียบข้อบังคับป่าชุมชน รวมทั้งกฎระเบียบการจัดการทรัพยากรอื่นร่วมกัน 6) การขึ้นทะเบียนพื้นที่ป่าเพื่อให้ได้รับการคุ้มครองทางกฎหมาย และเพื่อให้ได้การสนับสนุนการทำงานในด้านต่างๆ 7) การบังคับใช้กฎระเบียบ โดยการการตรวจตรา เฝ้าระวัง และการลงโทษผู้ฝ่าฝืน 8) การจัดกิจกรรมการอนุรักษ์และฟื้นฟูอย่างต่อเนื่องทั้งกิจกรรมด้านการอนุรักษ์ป่าโดยตรงและกิจกรรมเชิงวัฒนธรรม 9) การสื่อสารและจัดการเรียนรู้ เพื่อกระตุ้นจิตสำนึกของคนในชุมชนและสาธารณะชน และ 10) การระดมทุน แรงงาน และทรัพยากรอื่น ทั้งในชุมชนและนอกชุมชน

กระบวนการเสริมสร้างความเข้มแข็งในระดับเครือข่ายชุมชน

องค์กรพัฒนาเอกชนมีบทบาทสำคัญในกระบวนการเสริมสร้างความเข้มแข็งของเครือข่ายชุมชนระดับต่างๆ ในกรณีเครือข่ายป่าชุมชนทั้ง 2 แห่งในจังหวัดพะเยา การรวมตัวกันเริ่มขึ้นในช่วงปี พ.ศ. 2535 เมื่อเกิดวิกฤติน้ำแล้ง ชาวบ้านจากหลายอำเภอได้รวมตัวเพื่อปรึกษาหารือเพื่อแก้ปัญหาาร่วมกัน มีการตั้งคณะทำงานขึ้นมาเพื่อไปสำรวจป่าต้นน้ำ โดยมีตัวแทนจากหลายภาคส่วนมาทำงานร่วมกันประกอบด้วยคณะทำงานจากโครงการพะเยาเพื่อการพัฒนา พระสงฆ์ กลุ่มชาวบ้าน และแทนชาวบ้านจากหลายอำเภอ ซึ่งต่อมาได้รับการสนับสนุนจากเครือข่าย

ระดับประเทศที่มีเป้าหมายหลักในการผลักดันพระราชบัญญัติป่าชุมชนฉบับประชาชน ปีพ.ศ. 2545 (เดชรัตน์ มโนวงศ์. 2561) จึงได้มีการรวมตัวกันเพื่อจัดตั้งเครือข่ายป่าชุมชนจังหวัดพะเยาขึ้นอย่างเป็นทางการจากเวทีเสวนาผู้นำเครือข่ายป่าชุมชน 50 มีการวางโครงสร้างและการบริหารจัดการที่เป็นระบบ ในกรณีเครือข่ายป่าชุมชนน้ำชุมชนสมาคมแม่น้ำเพื่อชีวิต (ธีระพงศ์ โพธิ์มัน. 2562) ได้ไปจัดตั้งเครือข่ายขึ้นในปี พ.ศ. 2559 พร้อมการพัฒนาศักยภาพและดำเนินกิจกรรมต่างๆของเครือข่าย หลังจากร่วมกับชาวบ้านและองค์กรภาคีในการอนุรักษ์ป่าชุมชนน้ำไวจากที่ภาครัฐพยายามจะเอาป่าชุมชนน้ำชุมชนไปพัฒนาเป็นพื้นที่เขตเศรษฐกิจพิเศษ

ในการจัดตั้งและดำเนินงานเครือข่ายป่าชุมชนมีกระบวนการเสริมสร้างความเข้มแข็งของเครือข่ายคือ 1) การสนับสนุนการดำเนินกิจกรรมของชุมชนที่จะเป็นสมาชิกเครือข่าย 2) การชี้ให้เห็นความสำคัญของการมีเครือข่าย 3) การวางโครงสร้างและกลไกในระดับต่างๆ เพื่อการบริหารจัดการเครือข่ายอย่างมีส่วนร่วม 4) การเชื่อมประสานกับเครือข่ายและภาคส่วนอื่นที่เกี่ยวข้อง 5) การพัฒนาศักยภาพบุคคล ชุมชน และเครือข่าย 6) การจัดการความรู้และข้อมูล ทั้งการศึกษาวิจัย ทำฐานข้อมูล การผลิตแผนที่ เป็นต้น 7) การณรงค์เชิงเพื่อการเปลี่ยนแปลงเชิงนโยบาย 8) การจัดการเรื่องทุน ทั้งการสนับสนุนงบประมาณโดยตรงและการช่วยระดมทุน 9) การสนับสนุนด้านกฎระเบียบและการบังคับใช้ และ 10) การสื่อสารและเผยแพร่ ผ่านสื่อและช่องทางต่างๆ ทั้งภายในและกับภายนอกเครือข่าย

หลังจากที่ชุมชนป่าชุมชนระดับประเทศเริ่มซบเซาลงในปี พ.ศ. 2550 เครือข่ายป่าชุมชนจังหวัดพะเยาในระดับต่างๆก็ซบเซาลงไม่ได้มีการทำกิจกรรมระดับเครือข่าย อย่างไรก็ตามชาวบ้านยังคงดำเนินกิจกรรมการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนด้วยตัวเองอย่างต่อเนื่องตามสภาพความพร้อมของแต่ละชุมชน ในขณะที่ระบบสังคมและการเมืองไทยมีการพัฒนาขึ้นอันเป็นปัจจัยเอื้อต่อการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนและเครือข่าย เช่น มีการกระจายอำนาจไปยังองค์กรท้องถิ่น การพัฒนาระบบบริหารและบริการของภาครัฐ การปฏิรูปกฎหมาย ในขณะที่ก็มีหน่วยงานภาครัฐมาสนับสนุนชุมชนและเครือข่ายอยู่เป็นระยะทั้งในเรื่องงบประมาณ ความรู้ เครื่องมือ การสื่อสาร การประสานงาน และการกระตุ้นด้วยการประกวดแข่งขัน เป็นต้น

สรุปและอภิปรายผลการวิจัย

กระบวนการสร้างความเข้มแข็งของชุมชนในการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนอย่างยั่งยืนในลุ่มน้ำอิงทั้ง 3 เครือข่าย เริ่มจากการผลิตสร้างความรู้ท้องถิ่น ซึ่งการที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ในลุ่มน้ำอิงซึ่งเป็นที่ราบลุ่มเชิงเขาริมฝั่งแม่น้ำขนาดไม่กว้างมากนัก ทำให้ชุมชนเห็นความสัมพันธ์ของป่าไม้กับทรัพยากรธรรมชาติชนิดอื่นๆและวิถีชีวิตอย่างชัดเจน มีการสร้างความรู้ท้องถิ่นเกี่ยวกับป่าไม้ 4 ระดับ (Berkes. 1999) คือ 1) ความรู้เกี่ยวกับทรัพยากรแต่ละชนิด 2) ความรู้เชิงระบบในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ 3) ความรู้เชิงสถาบันทางสังคม และ 4) ความรู้เชิงโลกทัศน์ ซึ่งจะมิปฏิสัมพันธ์ (interaction) กันไปมาและกับบริบทที่เปลี่ยนไปตามช่วงเวลาของพื้นที่นั้นๆ (Time and Space) เป็นความรู้ท้องถิ่นที่สอดคล้องกับสถานการณ์นั้น (Situated Knowledge) (อานันท์ กาณจนพันธุ์. 2544) เกิดเป็น

ศักยภาพชุมชนในการใช้ประโยชน์จากป่าทั้งทางตรงและทางอ้อม ในด้านการอนุรักษ์ เมื่อเกิดวิกฤติภัยแล้งปี พ.ศ. 2535 จากการลดลงของป่าไม้ ความเข้มแข็งของชุมชนที่ตั้งอยู่บนความรู้และวัฒนธรรมท้องถิ่นและการมีผู้นำชุมชนที่เข้มแข็ง เป็นฐานสำคัญในกระบวนการสร้างสถาบันชุมชนเพื่อการอนุรักษ์ป่าชุมชนขึ้น มีการสร้างเป้าหมายและวิธีการของชุมชนร่วมกันที่สอดคล้องกับความรู้พื้นบ้าน วัฒนธรรมท้องถิ่น รวมถึงระบบสังคมและเศรษฐกิจในชุมชน เกิดการเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติอย่างเท่าเทียมและเป็นธรรม การอนุรักษ์ของชุมชนเป็นระบบและทางการมากขึ้น โดยการเข้าไปเสริมสร้างความเข้มแข็งขององค์กรพัฒนาเอกชนและหน่วยงานภาครัฐ

ในระดับเครือข่ายองค์กรภายนอกทั้งองค์กรพัฒนาเอกชนและหน่วยงานภาครัฐ มีบทบาทสำคัญต่อกระบวนการเสริมสร้างความเข้มแข็งของเครือข่ายป่าชุมชน ทั้งการวางโครงสร้างและกลไกในระดับต่างๆ การพัฒนาศักยภาพ การจัดการความรู้ การสื่อสาร และการรณรงค์เชิงนโยบาย ในกรณีป่าชุมชนที่เป็นป่าบกมีการเชื่อมกับขบวนป่าชุมชนในระดับประเทศซึ่งต่อมาได้ขยายผล ส่งผลให้หลังปี พ.ศ. 2550 เครือข่ายป่าชุมชนระดับต่างๆ ในลุ่มน้ำอิงขยายผลไปด้วยไม่มีการดำเนินกิจกรรมของเครือข่าย แต่เครือข่ายป่าชุมชนน้ำอิงได้รับการจัดตั้งขึ้นมาไม่นานเมื่อปี พ.ศ. 2559

ข้อเสนอแนะ

ในด้านนโยบาย ควรฟื้นฟูศักยภาพและสนับสนุนชุมชนและเครือข่ายชุมชนในการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนให้เพิ่มมากขึ้น ทั้งโดยหน่วยงานภาครัฐและองค์กรพัฒนาเอกชน ทั้งด้านงบประมาณ เครื่องมือ ด้านความรู้ การสื่อสาร และการบริหารจัดการ เพื่อใช้ต้นทุนทางสังคมเดิมที่มีอยู่ในการจัดการป่าชุมชนเพื่อแก้ปัญหาหมอกควันจากไฟป่าและเพิ่มศักยภาพชุมชนในการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงของสภาพภูมิอากาศ

ในการนำผลการวิจัยไปปฏิบัติใช้ ควรจัดประชุมร่วมของเครือข่ายป่าชุมชนทั้ง 3 แห่งเพื่อคืนข้อมูลจากการวิจัยให้ชุมชนและเกิดการแลกเปลี่ยนความรู้ระหว่างกัน ซึ่งจะช่วยเสริมสร้างศักยภาพของชุมชนและเครือข่ายให้เข้มแข็งขึ้น

ในการดำเนินวิจัยครั้งต่อไป ควรจะมีการดำเนินงานวิจัยเชิงปฏิบัติการมากขึ้นเพื่อให้เกิดความรู้และฟื้นฟูต้นทุนเดิมของชุมชนและเครือข่ายดังกล่าว มีการทำวิจัยเรื่องป่าชุมชนน้ำอิงมากขึ้นเนื่องจากยังมีความรู้ด้านน้ำน้อยอยู่ในขณะที่ป่าชุมชนน้ำดังกล่าวเป็นอัตลักษณ์สำคัญประการหนึ่งของระบบนิเวศลุ่มน้ำอิง

References

- เดชภรณ์ มโนวงศ์. (สัมภาษณ์. 7 พฤศจิกายน 2561). พัฒนาการของเครือข่ายป่าชุมชนจังหวัดพะเยา.
- ถนนม อุดมมะ. (สัมภาษณ์. 26 สิงหาคม 2562). ป่าชุมชนน้ำอิงในลุ่มน้ำอิงตอนล่าง.
- ธีระพงศ์ โพธิ์มัน. (สัมภาษณ์. 1 สิงหาคม 2562). บทบาทของสมาคมแม่น้ำเพื่อชีวิตในการอนุรักษ์ป่าชุมชนน้ำอิงตอนล่าง.

บัณฑิต ศิริรักษ์โสภณ. (2561). การเมืองเรื่องป่าชุมชน: ปัญหาเชิงนโยบายและระบบกรรมสิทธิ์ร่วมในสังคมไทย.

วารสารธรรมศาสตร์. 37(2). 146.

สมาคมแม่น้ำเพื่อชีวิต. (2558). **วังสวงวนในลุ่มน้ำอิง : การจัดการเขตอนุรักษ์พันธุ์ปลาโดยชุมชนท้องถิ่นเพื่อฟื้นฟูระบบนิเวศลุ่มน้ำและวิถีชีวิตชุมชนลุ่มน้ำอิง**. เชียงใหม่ : วนิดาการพิมพ์.

สมาคมแม่น้ำเพื่อชีวิต. (2560). **ป่าชุมชนในลุ่มน้ำอิงตอนล่าง และการจัดการโดยชุมชนท้องถิ่น**. เชียงใหม่ : วนิดาการพิมพ์.

สหทัยา วิเศษ และคณะ. (2545). **ลุ่มน้ำอิง**. พะเยา : เจริญอักษร.

อานันท์ กาณจนพันธุ์. (2554). **มิติชุมชน : วิถีคิดท้องถิ่นว่าด้วยสิทธิ อำนาจและการจัดการทรัพยากร**. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. (6 มิถุนายน 2558). เมื่อสังคมชนบทกลายเป็น “สังคมผู้ประกอบการ”. กรุงเทพฯธุรกิจ.

สืบค้นจาก <https://www.bangkokbiznews.com/blog/detail/634890>

Berkes. F. (1999). **Sacred Ecology: Traditional Ecological Knowledge and Resource Management**. Philadelphia: Taylor & Francis.